

ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:

155 години

от УЧРЕДЯВАНЕТО

НА БЪЛГАРСКАТА

ЕКЗАРХИЯ

и 80 години

АВТОКЕФАЛИЯ

**ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:
155 ГОДИНИ ОТ УЧРЕДЯВАНЕТО
НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ
И 80 ГОДИНИ АВТОКЕФАЛИЯ**

*Сборник с доклади от конференции, проведени в:
Истанбул, Турция – 1 ноември 2025 г.;
Тирана, Албания – 14 ноември 2025 г.;
Виена, Австрия – 9 декември 2025 г.*

Настоящият сборник е част от реализирането на научноизследователски проект „Духовност българска: 155 години от учредяването на Българската екзархия и 80 години автокефалия“, финансиран по Договор № НИП-2025-07 по Наредба за условията и реда за оценката, планирането, разпределението и разходването на средствата от държавния бюджет за финансиране на присъщата на държавните висши училища научна или художественотворческа дейност (обн. ДВ, бр. 73 от 16.09.2016 г., в сила от 01.01.2017 г.) на МОН.

The present volume is part of the implementation of the research project “Bulgarian Spiritual Heritage: 155 Years since the Establishment of the Bulgarian Exarchate and 80 Years of Autocephaly” funded under Contract No. NIP-2025-07 pursuant to the Ordinance on the Conditions and Procedure for the Evaluation, Planning, Allocation, and Expenditure of State Budget Funds for Financing the Research and Artistic Activities Inherent to State Higher Education Institutions (promulgated in the State Gazette, No. 73 of September 16, 2016, in force as of January 1, 2017) of the Ministry of Education and Science.

© проф. д-р Боряна Бужашка, проф. д-р Венцислав Велев, съставители, 2025
© проф. д.фил.н. Ваня Добрева, научен рецензент, 2025
© д-р Милена Тодорова, научен редактор, 2025
© д-р Христо Христов, дизайн на корицата, 2025
© Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
ISBN 978-619-185-791-3

**ДУХОВНОСТ БЪЛГАРСКА:
155 ГОДИНИ ОТ УЧРЕДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА
ЕКЗАРХИЯ И 80 ГОДИНИ АВТОКЕФАЛИЯ**

*Сборник с доклади от конференции, проведени в:
Истанбул, Турция – 1 ноември 2025 г.; Тирана, Албания – 14 ноември 2025 г.;
Виена, Австрия – 9 декември 2025 г.*

**BULGARIAN SPIRITUAL HERITAGE:
155 YEARS SINCE THE ESTABLISHMENT OF THE
BULGARIAN EXARCHATE AND 80 YEARS
OF AUTOCEPHALY**

*Proceedings from conferences held in:
Istanbul, Türkiye – November 1, 2025; Tirana, Albania – November 14, 2025;
Vienna, Austria – December 9, 2025.*

**Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
София, 2025**

СЪДЪРЖАНИЕ

ОБРЪЩЕНИЯ И ПОЗДРАВИТЕЛНИ АДРЕСИ	8
---	----------

ВЪВЕЖДАЩИ ДУМИ.....	15
----------------------------	-----------

ЧАСТ I. БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ: ИНСТИТУЦИОНАЛНО И ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ.....	18
--	-----------

Екзархията като българска национална институция <i>Боряна Бужашка</i>	<i>19</i>
---	-----------

Църковният въпрос, разгледан като национален от Петко Славейков във в. „Македония“ <i>Боян Аспарухов</i>	<i>28</i>
--	-----------

Реакцията на българското възрожденско общество срещу служението на гръцки език в българските църкви <i>Антоний Станимиров.....</i>	<i>41</i>
--	-----------

Уставът на Българската екзархия (1871–1945): нормативна основа и историческо развитие <i>Венцислав Велев.....</i>	<i>49</i>
---	-----------

Българската екзархия и нейното духовно влияние сред българите в Албания (XIX–XX век) <i>Арсини Колев</i>	<i>60</i>
--	-----------

Състоянието на екзархийското ведомство в Европейска Турция в навечерието на Балканската война (1912) <i>Станислава Стойчева.....</i>	<i>72</i>
--	-----------

Екзархийското заместничество (1913–1945): краят на една епоха <i>Ваня Стоянова.....</i>	<i>87</i>
---	-----------

Българското църковно представителство в Истанбул и въпросът за вдигане на схизмата <i>Боряна Бужашка, Ваня Добрева.....</i>	<i>100</i>
---	------------

ЧАСТ II. ЛИЧНОСТИ И ДУХОВНИ ЛИДЕРИ В ИСТОРИЯТА НА ЕКЗАРХИЯТА.....	119
--	------------

Учредяването на Българската екзархия – пресечна точка с делото на Паисий Хилендарски <i>Венцислав Велев.....</i>	<i>120</i>
--	------------

Екзарх Антим I като председател на Учредителното събрание в Търново през 1879 г. <i>Вера Бонева.....</i>	<i>132</i>
--	------------

Изборът на първия български Екзарх, отразен на страниците на възрожденския вестник „Право“	
<i>Диана Стоянова, Стелияна Йорданова</i>	142
Екзарх Йосиф I – духовен водач и дипломат	
<i>Арсини Колев</i>	149
Ролята на българската дипломатическа служба за утвърждаване на Българската екзархия	
<i>Пламен Теодосиев</i>	155
Екзарх Стефан – историческа личност, духовен лидер и общественик	
<i>Венцислав Велев</i>	169
Личността на патриарх Кирил в българската история: възприятия и обществено отражение	
<i>Антоний Станимиров</i>	180
Ролята на българското православие за формиране и съхраняване на държавността	
<i>Груди Ангелов, Стелияна Йорданова</i>	188
 ЧАСТ III. ВЪЗРОЖДЕНСКИ И НАЦИОНАЛНИ ДЕБАТИ ОКОЛО ЦЪРКОВНИЯ ВЪПРОС	 203
Културна идентичност и духовна устойчивост: православието в българското общество	
<i>Груди Ангелов</i>	204
Библиометричен анализ на православната колекция в Екзархийската библиотека	
<i>Светла Шапкалова</i>	212
„Бог и България“ (20-те – 50-те години на XX век) в историята на Българската православна църква	
<i>Жоржета Назърска</i>	225
Мястото и значението на Българската православна църква в българското общество в края на Студената война според френските дипломатически извори	
<i>Йордан Йорданов</i>	240
Аспекти в българо-турските културни и религиозни отношения в контекста на изграждане на българския институционален имидж в Република Турция	
<i>Мюмюн Тахиров</i>	247
Присъствието на Екзархията в българското изобразително изкуство	
<i>Христо Христов</i>	255

Екзархията като пазител на идентичности: модели на защита на информация и тяхното отражение в съвременната концепция за сигурност на данните	
<i>Даниела Павлова, Панайот Гиндев.....</i>	<i>269</i>
Когнитивен анализ на броя на пътуванията на българските граждани за посещението на обекти на Българската екзархия в Истанбул за прилагане на образователен туризъм	
<i>Румен Драганов.....</i>	<i>282</i>
Будителството в съвременния ден – памет и бъдеще	
<i>Венцислав Велев.....</i>	<i>291</i>
БЕЛЕЖКИ НА РЕЦЕНЗЕНТА	301

УЧРЕДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ – ПРЕСЕЧНА ТОЧКА С ДЕЛОТО НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Венцислав Велев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Статията разглежда връзката между делото на Паисий Хилендарски и учредяването на Българската екзархия (1870) като два взаимно свързани етапа от процеса на национално самоосъзнаване и духовна еманципация на българския народ. На основата на документални и историографски източници се проследява приемствеността между Паисиевата идея за духовна независимост и уставното изграждане на Екзархията. Анализира се преносът на понятията „род“, „език“ и „вяра“ от възрожденската риторика към езика на църковното право, както и ролята на Устава на Българската екзархия (1871–1874) като институционален израз на Паисиевите принципи. Специално внимание е отделено на просветната и културна дейност на Екзархията – училища, читалища и книгоиздателство, които продължават линията на „учение чрез знание“, заложена в „История славянобългарска“. В заключение се аргументира, че Българската екзархия е възплъщение на Паисиевата концепция за духовна и културна самостоятелност – преход от слово към институция, от вяра към действие, от духовно пробуждане към национално изграждане на същия ред.

Ключови думи: Паисий Хилендарски; Българска екзархия; Възраждане; духовна самостоятелност; национална идентичност; ферман от 1870 г.

ВЪВЕДЕНИЕ

Учредяването на Българската екзархия през 1870 г. е един от най-ярките резултати от дългия процес на национално осъзнаване и борба за духовна независимост на българите в Османската империя. То е не просто политическо или църковно събитие, а кулминация на идеен и културен подем, започнал повече от век по-рано с делото на Паисий Хилендарски. В „История славянобългарска“ срещаме формулиран първия ясен идеологически проект за национално възраждане – единение чрез знание, език, памет и вяра. В известните думи „О, неразумний юроде, поради что се срамиши да се наречеш българин...“¹ се съдържа не само морален укор, но и философия на националното съзнание, която ще определи съдържанието на Възраждането. В този смисъл Паисиевото слово и учредяването на Екзархията може да се разглеждат като две фази на един общ процес – от духовното пробуждане към институционалното самоутвърждаване. Докато Паисий формулира концепцията за историческата мисия и достойнство на българския народ, Екзархията осигурява нейното практическо и правно осъществяване. Между тях стоят поколения просветители, книжовници, учители и духовници, които привеждат Паисиевия призив в действие – Софроний Врачански, Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и др.

Провъзгласяването на Българската екзархия чрез султанския ферман от 27 февруари 1870 г. бележи момент, в който националното движение получава официална легитимация.² С този акт Османската империя признава българите за отделна етнорелигиозна общност с право на собствена църковна организация. За него българите разбират от публикуването му в „Цариградски вестник“³, където текстът на фермана е препечатан. Оттук го вземат и вторично препечатват голяма част от излизащите по това време други български издания. С приемането на Устава за управлението на Българската екзархия⁴ идеята за духовна самостоятелност придобива пълна юридическа форма. Това е първият кодифициран нормативен документ, който определя структурата, управлението и правомощията на българската църковна институция. Всичко това утвърждава Екзархията и нейния начин на устройство и последваща дейност не само като административен акт, а като резултат от органичен процес, в който идеите, формулирани от Паисий, намират конкретно приложение – в борбата срещу фанариотската доминация, в утвърждаването на българския език в богослужението и образованието, в изграждането на мрежа от училища, читалища и епархии.

В този контекст настоящата статия не разглежда Екзархията изолирано като религиозен и административен феномен, а като резултат от дълга линия на културно-политически трансформации, в които духовността е водеща форма на национално съзнание. Паисий е духовният идеолог на това движение, а Екзархията – неговата институционална реализация. В тази взаимовръзка се корени и приносът на Българската екзархия към утвърждаването на модерната българска държавност и идентичност.

Изворовата база на изследването включва, на първо място, официални документи – фермана на султан Абдул Азис (27 февруари 1870 г.), Устава на Българската екзархия (1871/1874), а също така протоколите и стенографските записки от Цариградския църковно-народен събор (1871). На следващо място, използвани са кореспонденция и меморандуми на възрожденски дейци, съхранени в Централния държавен архив (ЦДА, ф. 176К – Българска екзархия; ф. 11К – Драган Цанков; ф. 14К – Неофит Бозвели и Иларион Макариополски). От значение са и публикациите във възрожденския периодичен печат – „Цариградски вестник“, „Македония“, „Дунавски лебед“, „България“.⁵ Статията е базирана на направени съществени и обстойни изследвания, сред които се открояват трудовете на Зина Маркова (Markova 1989) и Христо Темелски (Temelski 2010), които разглеждат Българската екзархия в нейните исторически, нормативни и духовни измерения.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Използваната методология съчетава историко-документален и сравнително-аналитичен подход. На първо място, проследява се хронологичното развитие на идеите за духовна и национална самостоятелност – от Паисиевото послание (1762) до уставното изграждане на Екзархията (1871–1874). На второ

място, прилага се концепцията за приемственост на идеологемите – как понятията „народ“, „вяра“, „език“ и „история“ преминават от просветителската риторика към институционален език в официалните документи. Трето, използван е сравнителен анализ между Паисиевата и екзархийската парадигма – духовната и административната страна на един и същ процес на самоутвърждаване.

РЕЗУЛТАТИ

Паисиевата концепция и началото на църковнонационалното движение

„История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски (1762) се утвърждава в историографията като първия цялостен идеен манифест на българското възрожденско съзнание. В текста ясно се открояват няколко основни опорни линии, които имат пряко значение за по-късното църковнонационално движение и учредяването на Българската екзархия.

На първо място, Паисий формулира принципа за историческа непрекъснатост и национално достойнство: припомня величието на средновековните български царе, ролята на българските светци и книжовници, противопоставя ги на чуждите примери и настоява, че българите имат собствена славна история, която оправдава претенцията им за самостоятелно място сред православните народи. Тази линия създава идеен фундамент за по-късното настояване, че народ с такава традиция има право и на самостоятелна църковна организация.

На второ място, особено важен е акцентът върху езика и вярата като маркери на принадлежност. Паисий защитава българския език и свързва религиозната принадлежност с народностната идентичност – православието не е абстрактна „ромейска“ принадлежност, а пространство, в което българите имат своя легитимна памет и глас. Тук се корени и по-късната постановка, че духовната юрисдикция върху българите трябва да отразява тяхната национална идентичност, а не да бъде инструмент на фанариотската доминация.

На трето място, Паисий адресира труда си до всички българи, независимо от тяхното съсловие или образование, като изрично призовава „да се преписва тази история, и да се чете, и да се знае“, а онези, които не могат да четат, „да слушат от други, които четат“. С този призив той утвърждава идеята за споделено знание и колективна отговорност към историческата памет. Разпространението на труда чрез преписи през втората половина на XVIII и първата половина на XIX век създава широка читателска и преписваческа среда, която интериоризира посланията му и ги превръща в духовен импулс за националното възраждане.

Така Паисиевата концепция не остава само литературен текст, а се превръща в идеологическа рамка на възрожденския дискурс. Идеите за народ, език, вяра и историческа памет, изразени от Паисий в „История славянобългарска“ („поради что се срамиш да се наречеш болгарин и не говориш на своя език“), се превръщат във важна опора на възрожденското съзнание и на по-късното църковнонационално движение. Те намират изражение в серия от конкретни действия през XIX век:

- искания за въвеждане на български език в богослужението и в училищата;
- съпротива срещу гръцките митрополити и искания за български архиепископи;
- изграждане на общоцърковни органи, които да представляват българската общност пред Високата порта.

Фигурата на Неофит Бозвели и неговата борба срещу фанариотската власт през 40-те години на XIX век, заедно с дейността на Иларион Макариополски и Авксентий Велешки, могат да бъдат прочетени именно като практическо продължение на Паисиевото послание. Техните писма, прошения и меморандуми до Цариградската патриаршия и Високата порта⁶ използват аргумента за отделна българска народност, със собствена история и духовни нужди, която не може да бъде подчинена безусловно на гръцката йерархия. В публицистиката и кореспонденцията на Драган Цанков и други дейци през 50-те – 60-те години на XIX век също ясно личи трансформацията на Паисиевите акценти в политическо и канонично искане: църковната независимост се мисли като неотделима от националното самоопределяне.⁷ Редица възрожденски издания, като „Цариградски вестник“, „България“, „Македония“, „Дунавски лебед“, поддържат постоянна публицистична линия, в която се защитава правото на българите на собствена йерархия, обосновавано както с исторически аргументи (традиции на българската държавност и Българската църква), така и с практическата нужда от духовно обслужване на български език. В тези текстове Паисиевото послание – да се познава и помни българският род и език, да не се срамува народът от името си – се превръща в идеологическа основа на по-късните възрожденски и църковни търсения. Именно това спомага и при реализацията на осъзнатия от възрожденските дейци като необходим политико-църковен проект: изграждане на самостоятелна Българска църква като гарант за националната идентичност. По този начин, когато през 60-те – 70-те години на XIX век българското църковно движение достига своята кулминация, то стъпва върху вече оформени идеологически константи. Преговорите, петициите, Великденската акция от 1860 г., по време на която е демонстриран отказът от поменаване името на Вселенския патриарх, и настояването за българска йерархия не са спонтанни актове, а израз на дълбоко вкоренена представа за историческа легитимност и духовна самостоятелност, чиято първа формулировка намираме у Паисий.

Посоченото дава основание да се приеме, че учредяването на Българската екзархия през 1870 г. следва да се разбира като институционален отговор на вече зрялата Паисиева концепция за народ, история, вяра и език. Ферманът и последващият Устав не въвеждат нова идея, а узаконяват в правно-административна форма едно дълго подготвяно от духовната традиция и обществената практика разбиране: че българската общност има правото и задължението да организира своята църковна и просветна структура в съответствие със собствената си идентичност.

Идейните и институционални измерения на Екзархийския устав (1871–1874)

Ако Паисий Хилендарски е поставил духовните и идейни основи на националното възраждане, то Българската екзархия ги превръща в устойчива институционална форма. Между „История славянобългарска“ и Екзархийския устав съществува дълбока приемственост: първата формулира философията на националното самопознание и духовна независимост, а вторият я превежда в езика на църковното право и общественото управление. Между духовното слово на Паисий и уставната уредба на Екзархията стои един век на постепенно узряване на идеята за национална църковна самостоятелност.

След издаването на султанския ферман от 27 февруари 1870 г., с който се учредява самостоятелна Българска църква, се поставя въпросът за нейното устройство. През 1871 г. в Цариград се свиква Църковно-народният събор, на който представители на духовенството и миряните изработват Устава за управлението на Българската екзархия, утвърден окончателно от султана през 1874 г.⁸ Този документ, наричан често „църковна конституция“, е не просто административен правилник, а идеологически акт, в който ясно личи преносът на основните възрожденски идеи – знание, вяра, народност и самоуправление.

Народостният принцип – приемственост с Паисиевата идея за „род и език“

След 1839 г., с началото на Танзиматските реформи, Османската империя допуска известна автономия на местните общини и възможност за подаване на петиции. Българите от Одрин, Търново, Скопие и Кукуш се възползват от това право и искат богослужението да бъде извършвано на роден език. В едно от писмата си до Вселенската патриаршия (1844) те ясно изразяват своето желание за използване на българския език в богослужението.⁹ Тези прошения са пряк израз на Паисиевата линия – връщане към собствения език и вяра като средства за духовно самопознание и съпротива срещу асимилацията. В същия дух Неофит Бозвели пише, че *„църковната свобода е майка на просвещението“* – формулировка, която конкретизира Паисиевия принцип, че духовната независимост е първата форма на национално единство.¹⁰ Тези ранни искания на българските общини и дейци, насочени към възстановяване на богослужението на роден език, превръщат езика в основен белег на църковна и народна идентичност – напълно в духа на Паисиевото разбиране, че езикът е първата граница на народността.

Паисий утвърждава съзнанието за единен народ, обединен от език и вяра. Същият принцип е въплътен в Устава чрез израза „български народ“, употребен като правен субект, имащ свое самоуправление в рамките на Османската империя. В член 1 от Устава е записано: „Българската екзархия представлява цялата българска народност в църковно отношение и управлява нейните духовни дела самостойно“¹¹. Този текст съдържа правно продължение на Паисиевия призив за познанието на род и език – народът вече не е само духовна общност, а признат юридически субект. Така се осъществява преходът от морално самосъзнание към институционално самоуправление.

Вярата като опора на идентичността

В „История славянобългарска“ Паисий настоява, че българите имат своя църковна традиция – „имали архиепископ и патриарх свой“. В Устава тази приемственост се кодифицира чрез подчертаване на православната принадлежност и автономното управление на духовните дела. В членове 2 и 3 се постановява, че екзархът е „висш духовен глава на всички българи“, а решенията на Екзархийския съвет се вземат „по църковните канони и по народното желание“. Тази формулировка – съчетание на каноничното и народното, е израз на възрожденската традиция, в която духовността не се отделя от общонародния интерес. По този начин Уставът институционализира идеята, че вярата не е наложена отвън, а е вътрешно проявление на народната духовност – именно така, както Паисий я мисли: като основа на самопознанието и моралното обединение.

Участието на миряните – практическа реализация на Паисиевия принцип за „споделено знание“

Паисий призовава всеки българин „да чете и да слуша“, като по този начин въвежда идеята за колективна отговорност към националното просвещение. Тази концепция намира конкретен израз в Устава, където за първи път в православния свят се въвежда участие на миряните в управлението на Църквата. Съгласно членове 18–22 от Устава Църковно-народният събор се състои от архиереи и светски представители, избрани от епархиите. Този демократичен модел е директно свързан с просветителската и обществена функция, която Паисий влага в своето дело. Както той изисква всеки „да се учи и да слуша“, така и Екзархията изгражда структура, в която духовната власт е в диалог с народа.

Историкът З. Маркова определя това като „уникално съчетание на каноничното и народното начало, което придава на Българската екзархия характер на национална институция“¹². Тази характеристика именно я прави пряк наследник на Паисиевата идея за общонародна просвета и духовно участие.

Екзархийската уредба като отражение на възрожденския модел за духовна просвета

Дейността на Екзархията след 1870 г. показва как уставните принципи реализират на практика идеала, формулиран още от Паисий. Под нейно ръководство се създава широка мрежа от български училища, развива се книгоиздаване, откриват се читалища и църковни печатници. Така Екзархията не е само духовен център, а културна и просветна институция, която продължава линията на Паисиевото просвещение чрез знание. В докладите на Екзархийския съвет и в писмата на екзарх Йосиф I се подчертава значението на образованието и книжовността като средства за укрепване на националната идентичност.¹³ Именно чрез тази мрежа – училища, църкви, читалища, общини, се осъществява на практика онзи идеал, който Паисий поставя в духовна форма: българинът да познава своя род, език и вяра и чрез знанието да утвърждава своята принадлежност.

Диоцезът на Екзархията и „духовната география“ на Паисий

Диоцезът на Българската екзархия обхваща Мизия, Тракия и Македония –

територии, които съвпадат с етнографските предели на българския народ. В тях се намират центрове като Скопие, Битоля, Велес, Охрид, Солун и Одрин – градове, където българската книжовност и духовност имат дълбоки исторически корени. Този териториален обхват има не само административно, но и символно значение. В „История славянобългарска“ е отбелязано: *„И тъй, българският народ беше пръв между славяните, що прие свето кръщение, и имаше архиепископ и патриарх свой; и в неговата земя славеше Бога на своя език“*. Макар да не съставя географска карта, Паисий очертава мислена духовна територия, която Екзархията по-късно превръща в институционална реалност. Това дава основание на Иван Снегаров (Snegarov 1932) да отбележи, че ферманът от 1870 г. очертава граници, които почти съвпадат с онези, описани в духовната представа на Паисий.¹⁴ Тази „духовна география“ превръща Българската екзархия в символ на национално обединение – не само в религиозен, но и в културно-исторически смисъл. Тя материализира в институционален план онова, което Паисий първи формулира в духовен – идеята за единна и просветена българска общност, живееща в границите на своята памет, език и вяра.

Българската екзархия като културен и просветен център (1870–1915)

Учредяването на Българската екзархия бележи не само победа на църковното движение, но и начало на системно изграждане на национална културна и просветна мрежа, която превръща идеите на Паисий Хилендарски в реална духовна и образователна политика. Ако Паисий говори за нуждата българинът да „познава своя род и език“, Екзархията превежда този принцип в дела – чрез училищното дело, книжовната дейност, читалищата и издателските инициативи.

Просветната мисия на Екзархията – продължение на Паисиевото „учение чрез знание“

Още от 70-те години на XIX век Екзархията осъзнава, че запазването на българската духовност в пределите на Османската империя изисква просветна дейност, равностойна на пастирската. В докладите на Екзархийския съвет, както и в писма на екзарх Антим I и екзарх Йосиф I се подчертава тясната връзка между училището и Църквата като основни опори на народното възраждане. Тази формула е най-яркият институционален израз на Паисиевия възглед, че знанието и духовността са неразделни. След 1870 г. Екзархията започва да изгражда мрежа от български училища в Македония, Тракия и Одринско. Само до 1912 г. под нейно ведомство действат над 1300 училища с повече от 70 000 ученици.¹⁵ В програмите на тези училища се преподават не само граматика и история, но и предмети, които изграждат национално съзнание – българска литература, църковнославянски език, религия и песнопение. Така Паисиевото виждане за „учение чрез историята“ се трансформира в просветна система, която възпитава чрез езика и паметта.

Екзархийските училища и учителите като продължители на Паисиевата традиция

Учителите, възпитани в духа на възрожденската книжовност, са естествените продължители на Паисиевото дело. В техните съхранени писма и докла-

ди се подчертава, че образованието е „служба на народа“, а училището – „втора църква на българщината“.¹⁶ Екзархийската дирекция по просвещението, учредена през 1895 г. при управлението на екзарх Йосиф I, поема централното ръководство на училищната мрежа в диоцеза и организира цялостната учебна, издателска и инспекторска дейност на Българската екзархия. Разработват се учебни програми и се издават методически указания, които задължават учителите да възпитават у учениците „любов към езика, отечеството и вярата“ – почти дословно повторение на Паисиевите послания. Екзархийските училища са не само учебни институции, а центрове на българското слово. В тях се преписват, четат и разпространяват книги на църковнославянски и новобългарски език, издания на български автори и преводи на духовна литература.¹⁷ Така чрез мрежата на училищата Паисиевата идея за „споделено знание“ придобива реални обществени измерения.

Читалищата и църковните общини – духовни средища на културната памет

В края на XIX и началото на XX век Екзархията активно подкрепя читалищното движение в българските епархии на Османската империя. В официалните ѝ циркуляри се препоръчва „във всяка по-голяма община да се устрои народно читалище“, което да бъде „средоточие на учение, песнопение и книжовност“.¹⁸ Така екзархийските общини изпълняват ролята на просветни и културни центрове, които разпространяват българската книжовност, изнасят театрални представления, организират училищни празници и народни тържества. Това продължава именно линията, очертана от Паисий – културата и духовността като форма на национално самоутвърждаване. Читалищата в Кукуш, Охрид, Велес, Битоля и Серес стават известни като „малки духовни екзархии“, тъй като изпълняват същата мисия – да съхраняват българския език и памет в многоетническата среда на империята.¹⁹

Книжовно и издателско дело под егидата на Екзархията

Под ръководството на екзарх Йосиф I се развива и значителна издателска дейност. През 90-те години на XIX век Екзархийската печатница в Цариград развива активна издателска дейност, като отпечатва учебници, църковни книги, катехизиси и исторически съчинения. Сред изданията ѝ се открояват списанието „Възпитание“ (1891–1897) и годишните Екзархийски отчети, които служат не само за административна отчетност, но и като хроника на националното духовно строителство.²⁰ В тези издания често се публикуват текстове, които продължават Паисиевата идея за историческа памет – жития на български светци, очерци за старите манастири, текстове за книжовниците от Преслав и Охрид. Това е пряка линия на културна приемственост между възрожденската и следосвобожденската епоха.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Още през 1871 г. Марин Дринов (Drinov 1871) отбелязва: „С тая книга Паисий събуди у българите чувство за народност и любов към своето, и от него

започна духовният живот на нова България²¹. Тази оценка определя смисловата ос, по която може да се проследи развитието на българската духовна независимост. Във времето между 1762 и 1870 г. идеята за „духовна независимост“ преминава през три етапа: слово, борба, институция. Паисий поставя духовното начало; възрожденските дейци го превръщат в програма; Екзархията му придава структура и власт. Така призивът *„Българино, знай своя род и език“* намира своя юридически еквивалент във фермана: *„Българите са отделен народ с църковна власт“*. Различни по форма, тези две изречения изразяват една и съща същност – съхраняването на културната и духовната идентичност.

Паисиевата мисъл надживява своята епоха. Българската екзархия, изградена като резултат от дългата борба за църковна самостоятелност, се превръща не само в духовен, но и в културно-просветен център. Тя осъществява в институционална форма онова, което Паисий формулира в духовна: съзнанието, че знанието, езикът и вярата са основата на народното съществуване. След Освобождението Екзархията продължава да бъде опора на националното единство – особено за българите в Македония и Одринска Тракия, където нейните училища и митрополии стават огнища на книжовност и култура. В началото на XX век тя се превръща в реален проводник на Паисиевия завет: знанието и вярата като средство за съхранение на народността. След 1945 г., въпреки промените в политическата система и прекъсването на нейната административна дейност, идеята за Екзархията остава жива в обществената памет като символ на достойнство и духовна самостоятелност. Тя се възприема като нравствен модел – доказателство, че българската идентичност има свои дълбоки корени, неподвластни на политическите конюнктури.

В съвременната българска историография Паисий и Екзархията се разглеждат като два полюса на един и същи процес – събуждане и институционализиране на българската идентичност. И. Снегаров (Snegarov 1930) определя този път като *„постепенно превръщане на пробуденото народно съзнание в творческа сила за изграждането на самостоятелни народни институции“*²². От своя страна М. Михайлов (Mihaylov 1946) допълва, че *„църковното движение възпита у българина навици за общо действие и самоуправление, без които не би била възможна нито свободата, нито държавното изграждане“*²³.

Така Екзархията се явява въплъщение на Паисиевата идея за духовна и културна самостоятелност – преминаваща от слово към действие, от вяра към институция, от духовно пробуждане към национално изграждане. Както уместно отбелязва Хр. Темелски, от Хилендар до Цариград пътят е дълъг, но идеята е една – да бъдем господари на собствената си духовност.²⁴ Това е най-краткото, но и най-точно обобщение на историческия смисъл на Българската екзархия – институцията, която превръща Паисиевото слово в трайна основа на българската културна и духовна идентичност.

БЕЛЕЖКИ

¹ ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ, 1962. *История славянобългарска*. Критическо издание. София: Българска академия на науките, 3.

² Документът е публикуван в османския официален вестник *Takvīm-i Vekayī*, бр. 1249 от 6 март 1870 г. – Вж. МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София, 29–30; ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София, 41.

³ *Цариградски вестник*, бр. 473 от 4 март 1870 г.

⁴ Устав за управлението на Българската екзархия – първично разработен през 1871 г. и допълнен и окончателно приет през 1874 г. ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 4.

⁵ *Цариградски вестник* (1848–1876); *Македония* (1866–1872); *Дунавски лебед* (1860–1862); *България* (1859–1862).

⁶ ЦДА, ф. 14К, оп. 1, а.е. 23, 32 – Писма, прошения и меморандуми до Вселенската патриаршия и Високата порта (1840–1848).

⁷ ЦДА, ф. 11К – Кореспонденция и публицистични материали на Драган Цанков, 1859–1870 г.

⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 4.

⁹ МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките, 21.

¹⁰ МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките, 23.

¹¹ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 4

¹² МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките, 65.

¹³ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 68, 72, 94.

¹⁴ СНЕГАРОВ, И., 1932. *История на Охридската архиепископия*. Т. II. София, 287.

¹⁵ МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките, 145–147; ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство, 201–204.

¹⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 83, 94.

¹⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 108, 110, 114.

¹⁸ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 103.

¹⁹ ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство, 216.

²⁰ ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство, 213–214.

²¹ ДРИНОВ, М., 1871. Паисий Хилендарски и неговата история. *Периодическо списание на БКД*, кн. 1, 2.

²² СНЕГАРОВ, И. *История на Българската екзархия*. Том I. София: Печатница „Хемус“, 1930, 19–20.

²³ МИХАЙЛОВ, М., 1946. *Църковно-националното движение и българската обществена мисъл*. София: Наука и изкуство, 53.

²⁴ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство, с. 9.

ЛИТЕРАТУРА

ДРИНОВ, М., 1871. Паисий Хилендарски и неговата история. *Периодическо списание на БКД*, кн. 1, 1–6.

МАРКОВА, З., 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. София: Българска академия на науките.

МИХАЙЛОВ, М., 1946. *Църковно-националното движение и българската обществена мисъл*. София: Наука и изкуство.

СНЕГАРОВ, И., 1930. *История на Българската екзархия*. Том I. София: Печатница „Хемус“.

СНЕГАРОВ, И., 1932. *История на Охридската архиепископия*. Том II. София: Печатница „Хемус“.

ТЕМЕЛСКИ, Хр., 2010. *Българската екзархия – история и духовна мисия*. София: Синодално издателство.

REFERENCES

DRINOV, M., 1871. Paisiy Hilendarski i negovata istoria. *Periodichesko spisanie na BKD*, kn. 1, 1–6.

MARKOVA, Z., 1989. *Balgarskata ekzarhia 1870–1879*. Sofia: Balgarska akademia na naukite.

MIHAYLOV, M., 1946. *Tsarkovno-natsionalното dvizhenie i balgarskata obshtestvena misal*. Sofia: Nauka i izkustvo.

SNEGAROV, I., 1930. *Istoria na Balgarskata ekzarhia*. Tom I. Sofia: Pечатnitsa „Hemus“.

SNEGAROV, I., 1932. *Istoria na Ohridskata arhiepiskopia*. Tom II. Sofia: Pечатnitsa „Hemus“.

TEMELSKI, Hr., 2010. *Balgarskata ekzarhia – istoria i duhovna misia*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo.

THE ESTABLISHMENT OF THE BULGARIAN EXARCHATE – A CROSSROAD WITH THE LEGACY OF PAISII HILENDARSKI

Abstract: *The article examines the connection between the work of Paisii Hilendarski and the establishment of the Bulgarian Exarchate (1870) as two interrelated stages in the process of national self-awareness and spiritual emancipation of the Bulgarian people. Based on documentary and historiographical sources, it traces the continuity between Paisii's idea of spiritual independence and the constitutional formation of the Exarchate. The study analyzes the transfer of the concepts of "kin," "language," and "faith" from the rhetoric of the National Revival to the language of ecclesiastical law, as well as the role of the Statute of the Bulgarian Exarchate (1871–1874) as an institutional embodiment of Paisii's principles. Special attention is devoted to the educational and cultural activity of the Exarchate—its schools, community cultural centers (chitalishta), and publishing initiatives—which continued the line of "learning through knowledge" set forth in Istoriya Slavyanobolgarska (Slav-Bulgarian History). In conclusion, it is argued that the Bulgarian Exarchate represents the realization of Paisii's concept of spiritual and cultural self-determination—a transition from word to institution, from faith to action, from spiritual awakening to national construction.*

Keywords: Paisii Hilendarski; Bulgarian Exarchate; National Revival; spiritual independence; national identity; 1870 firman

Prof. Ventzislav Velez, PhD

ORCID: 0000-0003-0666-7407

WoS: AGQ-1713-2022

University of Library Studies and Information Technologies

Sofia, Bulgaria

E-mail: v.velev@unibit.bg

